

ՄԵՌԱԾՆԵՐԻ ՄԻ ԶՐՈՅՅ *

ՓՐԱՆՍՈՒԱ ԿՈՊՊԵՂԻՅ՝ Թարգմ. Մ. Նաւասարդեանի

Երբ շագաղները վերստին գամեցին ու գերեզմանները ծածկեցին, երբ պաշտօնաւորները, զինականները, լրատուներն ու լուսակարիչները հեռացել էին արդէն, երբ վերջապէս Պանթէօնի շամբարանը շաղկապեց, Վոլտերի ու Ժան-Ժաք-Ռուսօի սուրերը, որ ներկայ էին գտնուել աներևութապէս իրենց շիրիմների պղծումին, յանկարծ տեսանելի դարձան **:

Որովհետեւ ուրականների սովորութիւն է մարդկային կերպարանք հագնել միայն մեր բացակայութեան միջոցին, նկատի ունենալով որ նրանք ոչ մի կերպ չեն ախորժում մեզպէս միս ու ոսկրից կերուած, կոշտ անձների ընկերակցութիւնից: Սրանով է բացատրուում, փակագծում ասած, թէ ի՞նչու հոգեհարցները (=spirite) չկարացան երբէք,—որքան ինձ յայտնի է,—շուրս կոչել մի իսկական սուրբ, մի ուրական դոնէ, ինչպիսիներն ես տեսել եմ երբեմն Շաբլէ թափոնում անգլիականին նմանեցրած մի մեղրամի ներկայացման միջոցին: Նրանք, հաւատացնում եմ ձեզ, խիստ ահաւելի:

* Անւանի ֆրանսիական հելինակի այս փոքրիկ գրածքը ունի առանձին ալփմէութիւն: Յայտնի է, որ Կոպպէն Դրէֆուսի խնդրի մէջ սուրադործի վերաքննութեան վերաբերութեամբ, որ ասել է թէ ճշմարտութիւնը երևան գալուն հակառակ չների կողմն էր բռնած, նաև այն օրից, երբ Հանրին իւր կատարած կեղծիքը խոստովանեց, թէ հակադրէֆուսեանները Յրանսիայի անցեալ դարի մեծ լեղափոխութեան և ներկայի կարգերի մասին ինչ կարծիքի են, այդ երևում է ներկայ Քրուցո-ից, որի մեծ միակողմանիութիւնը շատ աչկարա է:

ՄԱՆ. ԽՄԲ.

** Վոլտերի և Ռուսօի, որպէս նաև Հիւգօի ածիւնները, պարլամենտների վճռով, ամփոփուած են Պարիզի Պանթէօնում:

ուրականներ էին, որոնք մեկուրամի անձերից մէկի թրի հար-
ւածների շէմ յուզմունքի ոչ մի նշան չէին արտայայտում: Հէնց
սրանից է բխում իմ պաճաճ անվստահութիւնը շէպի մեր սեր-
թուկաւոր կախարչները, որոնք չեն աշողում նոյն իսկ, իրենց ամ-
բողջ մոգութիւնով, մի հասարակ մեքենագէտի խելացօրէն շատա-
ւորած քանի մի հայելիների միջոցով սրացած հետեւանքը ձեռք
բերելու:

Օ՛ն ուրեմն, երբ Պանթէօնի շամբանները կրկին վերստացան
իրենց անշորքն ու մենութիւնը, Վոլֆէրն և Ժան-Ժաք-Ռուսօն —
անշօշափելի ու կենդան ոգիներ: Ինչպէս երբեմն յայտարարել էր
Secret de Miss Aurore-ի աֆիշը — յայտնւեցին իրենց սեփական
շիրիմների առջև այն կերպարանքով, որ նրանք ունէին իրենց
կեանքի վերջին պարինքում: Ֆերնէ-ի Նահապետը (= Վոլֆէր) —
շիւրաւ ճանաչելի էր իր ձեռնափայտից, կեղծամից, սուրանկիւն
պրոֆիլից ու մեքաքսէ գուլպաներ հագած մի զոյգ ոլոգներից,
որոնք սրունգների փոխարէն էին ծառայում նրան: Այն ինչ Հռչա-
կաւոր Ժընեցին (= Ռուսօ) հաղել էր հայկական տարազ — a Na-
turca կաֆթան ու մամամուշի կոչւած արախչին, որոնցով մեր
արդի մահմեդական պարզամաւորի չափ ժողովրդականութիւն վուս-
տակեց հին Պարիզի փողոցներում:

Հենց առաջին ակնարկից և եթ երկու փիլիսոփաները իրար
ճանաչեցին և, զարմանալի բան, նրանց հայեացքները չարուս-
յայտեցին իսկոյն և եթ ոչ ապելութիւն և ոչ զայրոյթ: Բացի մի
քանի գերազանց չափկութիւններից, մահն ունի և այն լաւ կողմը,
որ հաշտեցնում է ամենսթուշ թշնամիներին, նոյն իսկ գրական
մարդկանցը, և որ, Կոսիւթի Դորեքսի¹ միւս ակի վրայ, դրշի
մարդիկ շաշարեցնում են իրենց գծուծ կռիւներն ու ցած ախո-
յանութիւնը, որոնց պարճառով, կենդանութեան միջոցին ծաղրի
ու յաճախ նոյն իսկ անպարտութեան են ենթարկւում:

Բուն արիստոկրատի կապարեալ շնորհալիութեամբ Կանդիշի²

¹ Յոյն առասպելական շաշիքի գետ, որն իր տղմոր և շառն Կո-
ճանքներով բոլորում էր Տարտարոսի շուրջը:

² Կանդիշ կոչւում է Վոլֆէրի հեղինակած մի փիլիսոփայական վէպը,
որի հերոսը Կիշալ անունն է կրում:

հայրը Դիմեց Թոստովանքի¹ (= Confessions) հեղինակին և ոսկե-
հուռ բաճկոնի գրպանից հանելով Պրուսիայի թագաւորի մինիս-
տրիւր պատկերով ու շողակներով զարդարուն քթախոտի տուփը
մեկնեց Ռուսոյին, որը զըզւանքի ոչ մի նշան չարտայայտելով՝ մի
լիքը սրտունց վերցրեց մախուբա թիւթիւնից ու ներս շնչեց աշ-
տըկալից։

Յանկարծ, մտաբերելով իրենց այսօրւայ տեսածը, երկու ըստ-
ւերները արտայայտեցին իրենց Դէմքերովը, իւրաքանչիւրն իր ձեռն
այն զգացմունքները որոնցով զբաղւած էին։ Վոլտէրն իր ռժանդ
ժպիտը—և Ռուսոն, վարի շուրթը ծամածռելով՝ մի ամենամարդա-
տեաց պոռչ արեց։

—Սիրելի ժան—ժաք, ասեց այն ժամանակ ծերունի Արուէնը²,
համաձայնեցէք, որ այս վայրկենին մենք մի անարգ հանդէսին ներ-
կայ գտնւեցանք։

Անշուշտ, պատասխանեց Ռուսոն—մի հանդէս, որը կատար-
ւեց զգալուն մարդու սիրտը նողկանքով լեցնելու Դիպումով։

—Ու ներկայումս մեզանով հիացողները, կցեց Վոլտէրը, ձա-
խողակներ են։ Հաստատապաշտուցելու համար թէ Լուչովիկոս XVIII...
մի նուրբ գրականագէտ, խնդրեմ նկատէք, շկոյալիս պատկանող մի
բանաստեղծ... Մանօթ է ձեզ նրա՝ Մարի-Անտուանէտի հովհարի
վրայ գրած հետեւեալ սիրունիկ քառեակը։

Շունչ արգելող անտանելի տոթերին,

Զըւարթութիւն բերում եմ ձեր խոհերին.

Լոկ զեփիւռ եմ հրաւիրում Դէպի ձեզ,

Տարփանքները ինքնին կըզան ասպարէզ։

Թովի՛ է, այնպէս էէ.....

Ապացուցելու համար ուրեմն թէ Լուչովիկոս XVIII-ը թոյ-
լարել էր մեր գերեզմանների պղծումն ու մեր ածիւնների ցրւելը,
տեսէք այս խակմոքները իրենց սրտին սիրելի մի առասպել ոչըն-

¹ Թոստովանք (= Confessions) Ռուսոյ սեփական կենսագրութիւնն
է, որի մէջ մանրամասնօրէն լիադատում է իր գործած չարն ու բա-
քին առանց խորանքի.

² Վոլտէրի ազգանունն է.

չացըրին, ազապ կացուցին մի խոշոր մեշքից Ռեստորացիան (Restauration), ու եզեւորներին, և այն փաճարում գրնուղ մեր շրացի Վիքտոր Հիւզօի գրածքի մի էջը պատուեցին... Որքան յընթացիկս եմ արդի գաղտնալեզին (argot), այս կարելի է անւանել փրոթոն:

— Նամանաւանդ, շարունակեց ժընեի փիլիսոփան— շիրիմներէ յարգանքի վերաբերմամբ մեր սաները իրենց անցեալումն ունին մի քանի տգեղ յիշատակներ...

— Այո, ընդհապեց Վոլտէրը ձեռքը կզակին տանելով մտախոհ ձեռով— Սեն Դընի մայր փաճարի կողոպտում, գերեզմանների պըղծում, Ֆրանսիայի արքաների ոսկրորինները կոյուղիներում թափել... Լուշովիկոս XIV-ինը մասնաւորապէս, որի ներքոյնանն եմ գրել և Հենրիկոս IV-ինը, որի գովաբանութեան համար մի ամբողջ պոէմա եմ շարադրել, որը, խօսքս մեր մէջ ֆնայ, իմ գրածքներից ամենաընտիրն է... Այո, պարզ է թէ, այն միջոցներում նոյկալի է եղել ամբօխը, նա իր ամբողջ կապաղութիւնն է արտայայտել և ցոյց է տուել չախկալին յատուկ բնագոյները... Բայց ո՞վ է յանցաւորը: Դուք չէիք առաջինը, որ ժողովրդին ասացիք թէ նա գերիշխան էր, և, հետեւապէս, թոյլ տուիք նախօրօք ամեն բացաւրութիւն և չըքմեղանք ի նպաստ սինլքորի ծայրահեղութիւնների:

— Պատարակելու հարկ չըկայ, Վոլտէր: Այն սարսափների համար իմ չափ դուք ևս պատասխանատու էք: Եթէ ես հետամտել եմ անիրագործելի մի քիմերայի, եթէ օդի մէջն եմ կառուցել, դուք էիք, դուք սակայն յարգանքի և իշխալի անխոնջ կործանիչը: Գաղափարը չի սխալուում երբ նա ընկերանում է մեր երկուսիս անունների հետ և մեծ յեղափոխութեան հեղինակների անունների շարքի մէջ առաջին տեղում մերն է դասում. յեղափոխութեան, որի ժամանակ, կարելի է ասել, աշխարհս հանդիսութեա եղաւ մարդկային չարութեան ժայթքումին, և որի արգասիքները, թէև սկիզբներում մոլի հիացման առարկայ, ներկայումս չափ վիճելի բարիքներ են թուում... Սակայն ես միայն ճշմարտութիւնն եմ երազել, բոլորի բարօրութիւնը... Ես կարծի էի այդպիսի շարիքներ նախատեսել: Ես, որ մինչև արտասուելու աստիճան զգայնոր էի, հանգիստ գոստնղ, բնութեան սիրահար ու կաթ խմող, կարծի էի արած-

կայել, որ ինձանից ծնւելու են այդ բոլոր արնեխումներն ու ապա-
ռաժ սիրտ ունեցողները. և որ յիշելով իմ՝ յանուն ընկելային Դաշ-
նադրութեան՝ յայտարարած մահւան պատժի օրինաւորութիւնը,
Ռոբեսպիւրը, այդ սարսափելի աշակերտս, կը ծածկէր ամբողջ Ֆրան-
սիան կառավանդներով(=échafaud)... Ախ, միջոցս աւցնում է
երբեմն թէ այն օրը, երբ ես այդ ճակատագրական երեսը գրեցի,
հազարաւոր մահւան վճիռն սպորագրեցի:

— Ժան-Ժաք, սանահայր, ասեց իր հերթին նիհար ծերունին,
որ այլ ևս չէր ժպտում— իմացէք, եթէ այս կարող է ձեզ մխիթա-
րել, որ ինքս էլ շատ յաճախ եմ կասկածում գործիս գերազանցու-
թեան վրայ: Գործունէութիւնս սակայն իմ Դարի պատկերն է ընծա-
յում, այնպէս թեթեւ և անբարոյ, որը բարբառնջելով առաջին անգամ
զարհուրելի խօսքեր արտասանեց: Ճիշդն ասած՝ երկնում եմ թէ
կախարչի այն աշակերտի չափ յանգուզն եղած լինեմ, որը շատ
լաւ գիտէր ստրանին թաքստից Դուրս կանչելու պայմանախօսքը,
բայց մոռացել էր նրան նորից իր բունը մոցնելու ողբհաղորդ բա-
նաձևը. այն օրը, երբ ես տեսայ քահանաներին փողոտելիս ու
Պարիզի մայր տաճարում մի հասարակաց աղջկան իբր իմաստու-
րութեան Դիցուհի պաշտելիս, ինքս ինձ հարց տւի լրջօրէն
թէ, արդեօք իմ ժամանակի բարեկիրթ Դասակարգը իրաւունք
ունէր ծափահարելու այնչափ սրտաբաց իմ ամբարիշտ ու լկտի-
մոլութիւններին, և թէ արդեօք առաւել լաւ արած չէի լինի, որ
փրկիսոփայական բառարանի (=Dictionnaire philosophique) մէջ
գրած ստահկութիւններս ինձ համար պահէի:

— Եթէ գոնէ, կցեց Ժան-Ժաքը, կարելի լինէր ասել թէ յե-
շափոխութիւնն անցաւ ինչպէս մի փոթորիկ, որից յետոյ երկինքը
պարզւել է, և թէ այնքան սոսկալի յուզմունքներին կարգ ու խա-
շաղութիւնն է յաջորդած: Սրանցից ոչ մէկը չի եղել սակայն: Այն-
օրից ի վեր բոլոր լուսաւորած ազգերը մնում են յարատեւ շփոթ
կացութեան մէջ: Սոսկալի պատերազմներ են բռնկել, մէկը միւսի-
դէմ զօրքեր են մղել, որպիսին չէ տեսնած բարբարոսների արշա-
ւանքներից ի վեր, և ներկայ ժամիս, երբ մենք խօսում ենք, ամ-
բողջ Եւրոպան թնշանօթներ ձուլելու տենդով է բռնւած, զրահա-
կիր նաւեր է կառուցանում և մարզանքներ անում... Աւանչ, ես որ

մօտադայում Ոսկի Քարի աւելու մէջ էի երազում մարդկութեան համար, երբ անմեղ պատանեկութիւնը կը որպար պիտի կազմէր Denin du Village-ի եղանակներն երգելու, և երբ ծերունիները, իմաստութեամբ լեցուն, բուսաբանութեամբ պէտք է զբաղւէին:

— Ի՞նչ կարելի է անել, հառաչեց Աղլիէրը: Համոզել պէտք է թէ ուրականները նրա համար են միայն անմահ, որ ժամանակի ընթացքում կորցնեն իրենց վերջին քաղցր անուրջները... Հեգամարեք ուրեմն խճի մասին մեր քննութեանը... Ի՞նչ է ձեր կարծիքը, ասէք ինչդեմ, Յեղափոխութեան հռչակաւոր յաշմանակների մասին... Քաղաքացիների միջև ընդհանուր հաւասարութիւնը օրինակի համար:

— Որ նա գոյութիւն ունի օրէնքներում և ոչ բարքերում. և քոհմական արխիտոկրատիային, որն անկասկած ծանր զեղծումներ էր դործում, փորարինել է այժմ դրամականը, որ առաւել ամօթալի անիրաւութիւն է. բաւական է մի ակնարկ գցել ներկայ հասարակութեան վրայ հասկանալու համար, թէ այնքան էլ շուտ սպասելի չէ միակ իսկական արխիտոկրատիայի յաշմանակը, որը պէտք է ընդունելի լինի ամենքի կողմից—արժանիքի ու առաքինութեան արխիտոկրատիան:

— Իսկ ձեր կարծիքը եկեղեցու աշխարհական վարչութեանը ներթարկելու մասին:

— Ես հաստատում եմ թէ դրանից ծագել է պաշտօնական մի տեսակ անասունաճութիւն, որը ողբալի կը թւի նոյն իսկ իմ Սաւոյարի Փօխանորդին ¹... Մենք բոլորովին մենակ ենք, այնպէս չէ, և այստեղ չի գտնուում քաղաքային խորհրդարան, որ, եթէ մեզ լսելու լինէր, զի պահէր և առանց այլ և այլի մեր շիրիմներն այս անգամ տեղափոխել կը պար մի որ և է անյայտ տեղ... Սթէ ուղում էք, ձեր ականջում ասեմ, որ այս օրից ի վեր՝ երբ ամեն կարելի միջոցներով Ֆրանսիական Ժողովրդի կրօնական հաւաքը ոչնչացրին, այդ Ժողովուրդը աւելի սպիտակ բարոյական ու առաւել յժքախտ դարձաւ:

— Մնում է քննել ազատ մամուլի առաւելութիւնները - ասեց

¹ Ռուսի. Le vicaire de Savoyard.

այն ժամանակ Վոլտէրը—և այդ արդէն ինձ է վերաբերում: որովհետեւ ես եմ, մի որոշ մարդով, լրագրութեան (journalisme) հայրը: Արդ՝ մամուլը նմանում է դործիս, որ այսօր դատարկեցում է՝ խիստ կերպով: Նրա մէջ ասել եմ ամեն քան և մանաւանդ ինքս ինձ հակասել: Նրա մէջ գտնւում է, չէս ու չէն, մի երես ճշմարտութեամբ և արդարութեամբ թու թռու, սակայն նրանից կարելի է լուսանքների, խաբէութեան և լրբութեան մի լաւ ժողովածու կազմել:

—Վոլտէր, բարեկամս, շուք ամբողջ ձեր կիանքի ընթացքում կրօնական համբերատարութիւն էք քարոզել... Սակայն իմացէք, որ անցեալ ամառ քաղաքապետին մէկը խաղի շքանշան ստացաւ այն առիթով, որ հաղորդւող փոքրիկ ազդիկների մի թափոր էր ցրել ժանդարմների միջոցով... Այս մասին ի՞նչ կասէք:

—Ռուսո՛, ընկերս, շուք շարունակ ձեռքով ցանկանում էք համոզեք զիգի-պիգի զարդարւած դքսուհիներին, որ իրենց զաւակները սեփական կաթնով կերակրեն... Սակայն, իմացէք, որ ներկայումս ունինք գեղեցկուհի ֆեմինիստներ, որոնք յօդաւածներ են պահում բոլորովին խախտէն, թէ մայրական ստինքով սըննդելը՝ իբր բարբարոսութիւնից մի մնացորդ դիտելի է... Ի՞նչպէս է թւում ձեզ այս:

Այստեղ երկու փիլիսոփաները նայեցին միմեանց երես, ինչպէս հասարակօրէն ասում են, աչքերը չորս արած, ապա բացականչեցին մէկը միւսին չեպոյ.

—Օօ, Ռուսո, մեր պատրաստած յեղափոխութիւնը արդեօք չի սնանկացել շիւղածով:

—Օօ, Վոլտէր, Մարդու Իրաւունքների Յայտարարումը (Declaration des Droits de l'Homme) լոկ միսփիթիկացիա չէ արդեօք:

—Ե, որ առաւել ծանրակշիռ է, շարունակեց Կալաս'ի¹ պաշտ-

¹ Տուլուզցի վաճառական, սուր ամբաստանւած իրօրդու սպանման համար, որպէս զի արգելէր նրան բողոքականութիւնը չորսթիւ իբր թէ պարլամենտի վճռով նրան ողջ-ողջ հաշտակեցին անիւի պարտով, բայց որի անմշտութիւնը հաստատեց Վոլտէրը 1765 թւին իր հռչակաւոր հոգեպաշտպանողական ճառով:

պանը հարցն այն է, թէ նմանօրինակ խնդիրներ փանք իրար այս մենաւոր գեպնափորներում իբրեւ փարաւրած ուրականներ, ինչպիսին մենք ենք. այլ հարցն այն է, որ բազմաթիւ ուշիմ մտքեր՝ ոգևորւած բացարձակ ճշմարտութեամբ, իրենք իրենց են ուշղում նոյն այդ հարցերը գոռոզաբար, և յուսահատուած են ու զրզուած քաղաքագէտների փրած ամեն մի չափաւոր ու խուսափող վճռից և վերջացնում են բացաշկարա անիշխանականութեամբ:

—Ո՛ւմն էք ասում այդ, շարունակեց փիկին Դը Վարան՝ ի նախկին սիրականը: Բաւական վշտացած եմ Դբանից. որովհետեւ իմ գրւածներիցն են քաղել այդ բոլորը ձեր ասած մարդիկ: Ես չէի արդեօք, որ հրապարակ նետեցի մի անգամ այն գեղեցիկ պարատորը, թէ մերժելի է ամեն մի ընկերութիւն, որ հիմնւած է մի քանիսների անիրաւութեան ու միւսների փրմարդութեան վրայ: Այնպէս որ այսօր, ուրացած լինելով իմ բոլոր քիմերաները, ցաւում եմ փեսնելով քն անհամբեր անիշխանականներին իրենց ուսմբերի պատրոջը վառելիս Ընկերական Դաշնագրից ² (=Contrat Social) պարուած մի թերթիկով:

Վոլտէրն և Ռուսօն երկար կը շարունակէին, անկասկած, իրենց զրոյցը, եթէ այն միջոցին Դամբարանի հեռւում ոտնաձայն չըլլուէր: Շիրիմները պղծօղններից մէկն էր նա, որ իրանձրելի հովանին մոռացած լինելով՝ գալիս էր պահապանի ուղեկցութեամբ յետ վերցնելու: Եւ որովհետեւ մաքուր ոգիները, ինչպէս վերն ասել էինք, չեն խորթում գործ ունենալ հասարակ մահկանացուների հետ, երկու սուերները շոգիացան մի վայրկենում ու անհետացան կախարչանքի պէս:

² Ժան-ժաք Ռուսօի Նշանաւոր հեղինակութիւններից մէկն է: Ծ. Թ. 2